

ԿԱՐՄԻՐ 5 ՄԱՐՏԻԿԻ
ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ՄՈՒՐԱՅԱՆ

ԴՎԻՆԻ
ԱՌՈՒՄԸ

ՀԱՅԴԵՏՀՐԱՏ

891.99

7251

U-93

Արարացի

17-6/24/2

անոթ

12

ԿԱՐԾԻՐ ՄԱՐՏԻԿԻ ԳՐԱԴԱՐԱՆ Ա 9

891.99

Մ-93

ՄՈՌԱՅԱՆ

ԱՅՈՒԳՎԱԾ Է 1961 թ.

ԴՎԻՆԻ ԱՌՈՒՄԸ

(Մի գլուխ «Գևորգ Մարգարիտունի» պատմական վեպից)

ՊԵՏՂՐԱՏ
ԵՐԵՎԱՆ
1948

152
A 5765

МУРАЦАН

ВЗЯТИЕ ДВИНА

(На армянском языке)

Аргиз, Ереван, 1943

ԳՎԻՆԻ ԱՌՈՒՄԸ

Գաղիկ Արծրունին մի քանի չարաթ չարունակ հյուր պահեց յուր մոտ Արաս թաղավորին և, ի պատիվ նրա, նաև հրավիրյալ իշխաններին: Այդ բոլոր ժամանակ նա նրանց զբաղեցնում էր հաճոյական զբոսանքներով: Մի օր շըրջեցնում էր յուր անառիկ բերդում և ցույց տալիս նրանց՝ նրա հրաշալիքները, բնության ու մարդկանց և, մանավանդ, յուր ձեռքով կերտված ամբուլթյունները, ահավոր մարտկոցները, վիմափոր անձավները՝ իրանց զաղտնի ճանապարհներով, քարակոփ մատուռները և ջրալից ավազանները: Յույց էր տալիս այդ լեռնակարկառ բարձրության առաջ բացվող զեղազվարճ տեսարանները, որոնց վրա նայում էին նրանք՝ բազմելով քարաբլրի ծովահայաց կողերում ամֆիթեատրաձև փորված նստարանների վրա: Այդտեղից երևում էր քաղաքը յուր բազմազան

չինությաններով, ծովակը՝ յուր շեղածուփ ա-
լիքներով և ապառաժուա կղզիներով. երևում
էին ծովափնյա այգիներ ու դարաստաններ, կա-
նաչազարդ դաշտեր ու բլուրներ և կապուտակ
լեռների ձյունապաղաթ գոտիներ, որոնք Բըղ-
նունյաց ծովակը պատում էին չորս կողմից՝
Սիփանը Հյուսիսից, Արտոսը հարավից, Վարա-
դը արևելքից և Գրգռուն ու Ընձաքիսարը ա-
րևմուտքից:

Մի ուրրիչ օր նա դրոսեցնում էր նրանց Վա-
նա գեղազվարճ այգեստաններում, որոնք քաղա-
քի արևելյան կողմից սկսված տարածվում էին
գեպի ծովակի հարավակողմը մի քանի ժամվա
ճանապարհ, ամփոփելով իրանց մեջ փոքրիկ
ավաններ, շեներ ու դյուղեր և իշխանական
ամարանոցներ: Ամեն մի ուշադրության արժանի
վայրում, կարկաչահոս աղբյուրների մոտ և հո-
վանավոր ծառերի տակ՝ նա պատրաստում էր
հյուրերի համար զվարճալի խրախճություններ,
համեմված ճոխ հացկերույթներով ու գուսա-
նական երգերով ու կայթերով, որոնցով մանա-
վանդ հարուստ էր յուր արքունիքը:

Հաճախ նա առաջնորդում էր հյուրերին գե-

սլի արքայական որսարանները, որոնք գտնվում էին Վարադա ապառաժուտ լանջերում, կամ ծովի հարավակողմը գտնվող անտառներում, ուր և էրեների առատ որսորդությամբ զվարճացնում էր նրանց:

Երբեմն էլ նա պոտեցնում էր նրանց Վասպուրականի այն վանքերը, որոնք հռչակավոր էին իրանց դպրությամբ կամ միաբանական կարգավորությամբ՝ ցույց տալու համար յուր երկրի մտավոր ու կրոնական զարգացման հառաջադիմությունը:

Վերջապես նա յուր արքայական նախկին րով զբոսեցնում էր հյուրերին նաև Վանա ծովի վրա՝ այցելելով նրանց հետ միասին ծովափնյա ամրաստանները և ծովի մեջ գտնվող լիմ, կտուց, Առտեր և մանավանդ գեղադիր ու բարեշեն Աղթամար կղզիները: Վերջինի մեջ այդ ժամանակ նստում էր Հայոց ընդհանրական կաթողիկոսը: Այդտեղ Գագիկ թագավորը կառուցել էր հրաշալիերտ եկեղեցի, հոյակապ արքունիք, անառիկ բերդ ու դղյակ, ուր և անցնում էր ամառային ամիսները: Այդ բոլորը նա ցույց էր տալիս յուր բարձրաստիճան հյուրերին, բա-

ցատրում էր նրանց յուր ճարտարապետական
գաղտնիքները և հրճվում էր նրանց դուռ-
թյունները լսելով:

Բայց այս բոլոր դրոսանքների ժամանակ Ա-
բաս արքայի ուշադրությունը դրավում էին մի-
այն Գազիկ Արծրունու ռազմական ամրություն-
ները: Նա գտնում էր, որ դրանց շնորհիվ է եր-
կիրն ազատ մնացել թշնամու ավերումներից,
չնայելով որ այդտեղ բազմիցս արշավել էին թե
Յուսուփ ոստիկանը և թե նրա տեղապահները:
Թեպետ Վասպուրականը բնությունից արդեն օժ-
տրված էր գեղեցիկ ամրություններով, այնպես,
որ ոչ միայն Գազիկ Արծրունու նման բազմա-
փորձ զինվորականը, այլև նրանից ավելի տկար
մի իշխանապետ կարող էր այդ ամրությանց
թալավիններով՝ ապահովել երկիրը թշնամու
հարձակումներից, բայց և այնպես, Գազիկ Ար-
ծրունին բնության տվածների վրա ավելացրել
էր նաև յուր ստեղծագործությունները: Վաս-
պուրականի ամեն մի կիրճը, քարաբլուրն ու
լեռնալանջը, վանքն ու մենաստանը նա դարձրել
էր պաշտպանության վայր, ժողովրդյան ապաս-
տարան, իսկ բերդերն ու ամրոցները շինել էր

անմատչելի: Եվ ահա՛ այս պատճառով Վաս-
պուրականի ժողովուրդն ավելի բարեվիճակ,
վաճառքն ավելի չեն, միաբանությունները բա-
րեկարգ էին, քան թե Արարատյան երկրում: Եվ
Աբասն ինքն իրեն մտածում, ծրագրերն էր
կազմում, որ յուր երկիրը դառնալուն պես՝ ա-
մեն ջանք գործ դնե յուր թագավորությունը
նույն ձևով բարեկարգելու:

Սակայն Գևորգ Մարգարտունին բոլորովին
այլ դործով էր զբաղված: Նախ՝ նա մտածում
էր Արարատյան ու հարավային իշխանապետու-
թյանց մեջ ստեղծած միությունն հաստատուն
կերպով ամրասնդելու և երկրորդ՝ համոզել բո-
լոր միացած իշխաններին՝ հավաքական ուժով
Դվինի վրա արշավելու, որպեսզի մայրաքաղաքը
դրավելով՝ միանգամ ընդմիշտ օտար տիրապե-
տության անհարազատ ազդեցությունը երկրի
վրայից հեռացնե:

Այս նպատակով, ահա՛, նա շարունակ խո-
սում, հորդորում էր մերթ Աղձնյաց ու Մոկաց
տերերին, մերթ Սյունյաց իշխաններին և հա-
ճախ՝ Գազիկ Արծրունուն կամ արքայորդի
Աշոտ-Դերենիկին: Նա հարյուրերորդ անգամ

կրկնում, ապացուցում էր այդ ձեռնարկության
անհրաժեշտությունը և նրանից պալիք օգուտնե-
րի մեծությունը թե՛ Հայաստանի ժողովրդի և
թե՛ նույնիսկ իրենց՝ իշխանապետներին համար:

Եվ նա այնքան աշխատեց, որ բոլորովին
համոզեց՝ հինավուրց մայրաքաղաքը պաշար-
մամբ գրավելու որոշումն անել:

Ոստիկանը նույնպես անհոգ չէր այդ ժա-
մանակ: Նա գիտեր, որ Աբասը թափալոր է պը-
ռակվել Վասպուրականում և որ հայոց իշխան-
ները մեծ մասամբ նրա հետ են: Եվ որովհետև
ինքը անխոհեմություն էր արել՝ Աշոտ թափա-
լորի դավադրության անակցելու, և այդպիսով
յուր երդման դրժելով՝ քակել էր Աբասի հետ
ունեցած բարեկամության կապը, պարզ է որ
վերջինս, թափալոր պսակվելուց ետ, վրեժխն-
դիք պիտի լիներ, մանավանդ որ նա այդ մասին
սպառնացել էր իրան: Հետևապես ոստիկանն էլ
յուր կողմից էր պատրաստվում:

Ամենից առաջ նա միացավ Աշոտ բռնավորի
հետ և խոստումն առավ նրանից օգնել իրան

յուր զորքերով՝ եթե Աբասը հարձակվելու լինի
յուր դեմ: Ապա զորքեր խնդրեց ամիրապետից՝
առարկելով, թե Հայաստանի արաբական կալ-
վածքները վտանգի մեջ են, հետևապես անհրա-
ժեշտ է այդ վտանգի դեմ ղինվելու: Բայց ամի-
րապետն զբաղված լինելով յուր երկրի ուրիշ
կողմերում ծագած խռովություններով՝ անու-
շադիր թողեց նրա խնդիրը: Այն ժամանակ
վերջինս միացավ Միջագետքի և Կորդվա կող-
մերում ինքնազլուխ իշխող ամիրաների հետ և
օգնական զորք առնելով նրանցից, սկսավ Դվինն
ու նրա շրջականերն ամրացնել:

Ամենից առաջ նա ընտիր պահակախմբերով և
առատ պաշարով ապահովեց Դվինի և Արտաշա-
տի բերդերը (որոնք միմյանց մոտ լինելով՝ ու-
նեին միմյանց հետ և զաղտնի հաղորդակցու-
թյան ճանապարհներ), որպեսզի վտանգի դեպ-
քում ինքն ապաստանե դրանցից մեկին: Ապա
յուր զորքերը բաժանելով մի քանի ստվար մա-
սերի, նրանցից միևին հանձնեց քաղաքի ներքին
պարիսպների և աշտարակների պահպանությու-
նը, երկրորդին՝ արտաքին մարտկոցների հսկո-
ւությունը, երրորդին՝ քաղաքի խրամը ջրով լց-

նելու և շարժական կամուրջները կառավարելու
 գործը, չորրորդին՝ Արտաշատի Տափերական
 կոչված նշանավոր և մեծատարած կամրջի
 պաշտպանութունը, որի վրայով թշնամին պի-
 տի առաջանար դեպի Դվին: Բացի այդ նա յուր
 ունեցած հեծելազորը չորս առաջապահ գնդերի
 բաժանելով՝ ուղարկեց նրանց Դվինի նշանավոր
 ճանապարհները բռնելու: Դրանցից մինը Սլաթա
 ուղին էր, որ սկսվում էր քաղաքի արևմտյան
 հարավից. երկրորդը՝ Նախիջևանի պողոտան
 հարավ-Արևելքից. երրորդը՝ Բերդկանց ճանա-
 պարհը արևելյան կողմից. չորրորդը՝ Կողբա-
 փորի ուղին, որ ճգվում էր հյուսիսից: Ինչ վե-
 րաբերում է Կարնո ճանապարհին, որ քաղաքի
 արևմտյան կողմն էր ընկնում, այդտեղ ոստի-
 կանը սահապաններ չկարգեց, որովհետև այդ-
 տեղից նա սպասում էր յուր դաշնակից Աշոտի
 զորքերին, մինչդեռ մյուս կողմերից, նրա կար-
 ծիքով, պիտի առաջանար թշնամին. այսինքն՝
 Սլաթա, կամ Նախիջևանի ճանապարհով Արասը,
 Բերդկանց ճանապարհով՝ սյունեցիք, իսկ Կոլ-
 բափորի կողմից՝ Վահրամ սեպուհը, որ տակա-
 վին գտնվում էր Գուգարքում:

Չնայելով այս պատրաստութեանց, ոստիկանը, սակայն, հույս ունէր դեռ ազատ մնալ հայոց վրեժխնդրությունից, որովհետեւ ծանոթ էր նրանց խաղաղասեր բնութեան և հավատում էր, թե կարող է նորեն գրավել թագավորի սիրտը և նորոգել նրա հետ յուր բարեկամությունը:

Այս պատճառով նա ընծաներով մարդիկ ուղարկեց Վասպուրական՝ Արաս արքայի դահա-կալությունն ու թագավորությունը շնորհավորելու և նրա հետ հաշտութեան նոր դաշն կռելու:

— Ասացե՛ք ամիրային, թե հայոց թագավորը Դվինի մեջ կընդունեն նրա շնորհավորությունները... պատվիրեց Արասը արաբացի զեսպաններին և ետ դարձրեց նրանց իրանց ընծաներով:

Այսքանն արդէն բավական էր, որ ոստիկանը հասկանար, թե թագավորն այլևս չի կամենում խաբւել և յուր ուխտադրուժ վարմունքը ներել: Այս պատճառով երբ զեսպանները հասան Դվին և թագավորի պատվերը հայտնեցին, Նըսրը հրամայեց զորքերին կռվի պատրաստվել:

Իայց Արաս թագավորի բանակը, որ կազմված էր միայն Արարատյան գնդերից և Արծ-

խունյաց զորքերից, ծանրությամբ էր անաչա-
նում: Որովհետև, համաճայն կանխավ արած
որոշման, Մոկաց տերն ու Աղձնյաց նահապետն
իրանց զորքերով պիտի միանային արքայի հետ
Շարուրի դաշտում: Սյունյաց իշխանները պիտի
մտնեին Մազազ (և) Գառնո ու Գեղա զորքերի
հետ միասին իջնեին Ուրծաձոր: Իսկ Վահրամ
ոսպուհը, որ ապահովված էր արդեն ամիսադնե-
րի կողմից (որովհետև ամբողջ Գուգարքը զինել
էր արդեն նրանց դեմ), յուր զորքերն առնելով
պիտի իջնեւ Շիրակ (և) Երազդատուսի շրջանում
եղած զնդերի հետ միանալով՝ դիմեւ Դվինի
դաշտը: Ուրեմն, մինչև որ այդ իշխանները
կհասնեին որոշյալ տեղերը, Թադավորի զորքը
չպիտի շտապեւ, որովհետև դաշնակից իշխան-
ները նպատակ ունեին միահամուռ կերպով պա-
շարել Դվինը և եթե կարելի էր, դրավել նրան
հարձակումով:

Բայց այստեղ արդեն արաբացիք տենդագին
պատրաստությանց մեջ էին. քաղաքի պարիսպ-
ների մոտ ժողովում էին ռազմական միջերջներ.
դարանները լցնում էին դյուրավառ նյութերով.
խրամատների համար պատրաստում էին խցան-

ներ. մարտկոցները գինում էին երկաթյա կար-
թերով ու ջախջախող դործիքներով. բուրգերի
մեջ հավաքում էին որձաքարի բեկորներ, որով
պետք է փիլիկլաններն ու սանդուխքները ջար-
դեին. միով բանիվ առավտովանից մինչ երեկո
մարդիկ զբաղված էին մահառիթ աշխատու-
թյամբ և հույս ունեին, որ դրանով մեծ կոտո-
րած պիտի անեն պաշարողների մեջ:

Ներքին պատրաստություններն ավարտելուց
ետ՝ ոստիկանը հրամայեց խրամը ջրով լցնել:
Եվ ահա արարացի գլնվորները հարյուրավոր
բահերով դիմեցին դեպի Արտաշատի ջրանցքը,
որպեսզի նրա թումբերը բանալով՝ ջուրը դարձ-
նեն դեպի Դվին:

Այդ ջրանցքը շինվել էր Քրիստոսից մոտ 200
տարի առաջ Արտաշիաս կուսակալի օրով և կար-
թագենացոց հռչակավոր զորավար Աննիրալի
ծրագրով: Երբ վերջինս հայրենիքից տարագիր՝
դեգերում էր Հայաստանի մեջ, Արտաշիասն աս-
պնջականեց նրան սիրով և օգուտ քաղելով բազ-
մափորձ զորավարի ներկայությունից, նրա խոր-
հըրդով հիմնեց Արտաշատ քաղաքն ու բերդը
Նրաոխ գետի վրա: Եվ որովհետև տեղը, ուր

Հիմնված էր քաղաքը, և բեր կողմից պատած էր
Երասխ ու Մեծավոր գետերով, ուստի չորրորդ
կողմը ջրափակ անելու համար փորեցին այդ
ջրանցքը, որով քաղաքը դառնում էր թշնամուն
անմատչելի:

Բայց որովհետև հռչակավոր Արտաշատը վա-
ղուց արդեն դադարել էր շահաստան լինելուց, և
ներա փառած ու ճոխության ժառանգորդ այժմ
Դվինն էր հանդիսանում, ուստի նրա հինավուրց
ջրանցքն էլ Դվինի խրամը պիտի ողողեր: Արտա-
շատի անչքանալուց ետ՝ հայոց թագավորները՝
սկսած Խոսրով Բ.-ից, որ Դվինը շինեց և յուր
աթոռն այդտեղ փոխադրեց, մինչև Բագրատուն-
յաց պաշտպանները, իրանց հոգն ու խնամքը
Դվինին նվիրեցին նվիրեցին և ռազմական ամ-
րություններով հարստացրին նրան: Ուստի այդ
ժամանակից հիշյալ ջրանցքն էլ ծառայում էր
Դվինին:

Բայց օրերն անցնում էին և Արաս արքայի
զորքերը դեռ չէին երևում: Մինչև անգամ Նա-
խիջևանի ճանապարհը պահող հեծելազորը շա-
րունակ լուրեր էր դրկում Դվին, թե Արասը
դեռ բանակած է Շարուրում: Այս պատճառով

արաբացիք սկսան մի առժամանակ անհողու-
թյան տալ իրանց և կեր ու խումով զվարճանալ։
Մինչև անգամ ջրանցքի վրա աշխատողները
ծանրությամբ էին շարժվում և մի քանի օրվա
մեջ հազիվ էին փլել թումբերի մի մասը։

Սակայն Արաս թաղավորի զորքը, որին մի-
ացել էին արդեն աղճնեցիք և մոկացիք, վա-
ղուց հեռացել էր Շարուրից և այն՝ գիշերանց։

Նրա բանակատեղում մնում էին միայն դա-
տարկ վրաններ՝ մի քանի վաշտ պահապանե-
րով, որոնք պաշտոն ունեին՝ խաբել Նախի-
ջևանի ճանապարհը պահող արաբացիներին,
ցույց տալով նրանց, թե հայոց զորքը դեռ բա-
նակած է այնտեղ։— Այդ զորքը սակայն, դա-
նադան մասերի բաժանված, անձանոթ ճանա-
պարհներով դիմում էր Դվին։

Արդեն ամեն կողմից մոտենում էին դաշնա-
կիցները միմյանց, երբ լուր հասավ Մարզպե-
տունուն, թե արաբացիք սկսել են ջրանցքի
թումբերը փլել՝ Դվինի խրամը լցնելու համար։
Սպարապետ իշխանը, որ միտք ուներ դեռևս
հանգիստ տալ զորքին Ուրծաձորում, սաստիկ
այլալվեցավ, որովհետև խրամի լցվելով ահագին

դժվարություններ պիտի առաջանային իրանց համար. նախ՝ դորքն անկարող պիտի լիներ մոտենալ քաղաքի ջրապատ պարսպին կամ դռներին, հետևապես մտադրված հարձակումը չպիտի հաջողեր. երկրորդ՝ մեծ աշխատություն և երկար ժամանակ պիտի դործ դնեին ջրանցքի բերանը փակելու և ջրալից խրամը, դռնն մի քանի տեղ, խիճով լցնելու, որպեսպի այդ տեղերով դորքը կարողանար մոտենալ պարսպին, երրորդ՝ այդ դործերը կատարելու համար աշխատող հայերից շատերը նետահար պիտի լինեին թշնամուց, որովհետև պարսպի վրա եղողները թույլ չէին տալ ոչ ոքին՝ պարսպի տակ դործելու:

Այս ամենն աչքի առաջ ունենալով՝ սպաքապետը հայտնեց թագավորին, թե անհրաժեշտ է մի քանի զնդերով դիմել անմիջապես Արտաշատի կողմը և ջրանցքի բացումն արգելել: Մարդպետունու առաջարկությունը բանավոր դտան նաև դաշնակից իշխանները:

Ուստի թագավորի ընտրությամբ այդ դործի համար նշանակվեցան վանանդացոց ու սյունյաց զնդերը, որոնց պիտի առաջնորդեր Բաբգեն իշ-

խանը, իբրև քաջածանոթ Արտաշատի շրջակա-
ներին:

Երեկո էր, երբ Բաբգեն իշխանը յուր զոր-
քերով մտավ Աղատ գետի հովիտը (և) սկսավ ա-
ռաջանալ դեպի Դվին: Որովհետև ճանապարհը,
որով առաջանում էին նրանք, անցնում էր Խոս-
րովակերտ անտառի միջով, որ Աղատի հովտից
սկսած տարածվում էր մինչև Գեղա ստորոտը,
այդ սլառճառով զորքերի ընթացքը աննկատելի
մնաց արաբացի սլահանորդներին, որոնք խմբե-
րով թափառում էին Դվինի դաշտում:

Մուլթը կոխելու վրա հայերը Մեծամորն
անցան (և) նրա ուղղությամբ սկսան առաջանալ
դեպի Արտաշատ: Չնայելով որ զորքերը հոգնած
էին, այսուամենայնիվ իշխանը չէր կամենում
հանդիստ տալ նրանց, որովհետև ամեն մի կորց-
րած ժամը կարող էր մի վտանգ առաջ բերել
իրանց համար: Բայց Արտաշատից մի քանի
փարսախ հեռու նա ստիպված էր կանգ ստնիլ՝
մինչև որ ջրանցքը դիտելու համար ղրկված
յուր լրտեսները կլերադառնային: Նա կամեցել
էր նախ տեղեկանալ, թե ի՞նչ դրուժյան մեջ է
դտնվում զործը (և) ապա զորքերն առաջ վարել:

Հաս որում, եթե ջրանցքը բացված լիներ և խը-
րամբ ջրով լցված, էլ իրանց Արտաշատ դնալը
միտք չէր ունենալ։ Այդ քայլը, ընդհակառակը,
կարող էր մնաս բերել, նախ յուր փոքրաթիվ
գնդերը վառնգելով և երկրորդ՝ թշնամուն թա-
գալորի գալը հայտնելով։

Բայց լրտեսները վերադարձան և հայտնե-
ցին, թե մնացել է միայն մի քանի քայլ տարա-
ծություն, որպեսզի ջրանցքի արգելքը բացվի,
և թե այդ էլ արաբացիք շուտով կպնդեն, որով-
հետև գործի վրա աշխատում են հարյուրավոր
ձեռքեր։

— Օ՛ն ուրեմն, հառա՛ջ, էլ սպասելու ժա-
մանակ չէ, գոչեց Բարգեն իշխանը և առաջ ան-
ցավ։ Զորքը սրընթաց հեռեց նրան։

Եվ արդարև, ջրանցքի առաջը բանալու հա-
մար մնացել էր միայն մի քանի քայլ։ Գործա-
վոր գործի գլխին կանգնած էր Բեչիր զորապետը
և շտապեցնում էր նրանց, որպեսզի հենց նույն
գիշերը ջուրը դարձնե դեպի խրամը։ Չնայելով
որ մոլթը կոխել էր, այսուամենայնիվ, զորա-
պետը չէր հեռանում աշտեղից։ Արաբական
նժույգի վրա նստած՝ նա դիմում էր մերթ այս

և մերթ այն կողմը՝ դործավորներին չտալեց-
նելու համար։ Ըստ երևույթին նա չէր կամե-
նում հեռանալ այդտեղից, մինչև որ յուր աչքով
չտեսնե ջրանցքի բացումը։

Եվ ահա՝ հանկարծ Արտաշատի կողմից
որոտընդոստ աղաղակներով արաբացոց վրա
թափվեցան հայոց զորքերը և սրերով ու նիզակ-
ներով սկսան անխնա և աջ ու ձախ հարվածել։
Հարձակումն ա՛յնքան անակնկալ և թափն այն-
քան զորավոր էր, որ արաբացիներից ոչ ոք
չհամարձակվեց դիմադրել։ Նրանք շփոթված ու
սարսափահար ձգեցին բահերն ու դործիքները և
սկսան փախուստ տալ դեպի Դվինի և Արտաշա-
տի կողմերը։ Չնայելով որ Բեշիրը սուրը հանեց
և դռալով խրախույս կարգաց զորականին,
բայց նրան լոռ չեղավ։ Մի քանի տասնյակ հո-
գի, որոնք բահերով ու վաղակավորներով խի-
զախեցին հայերի դեմ, տեղն ու տեղը ջարդվե-
ցան։ Այս տեսնելով Բեշիրը, ինքն էլ ձգեց ճու-
կատը և ձին մտրակելով փախավ դեպի Դվին։
Հայերն Աղաղակելով ընկան փախչողների ետև-
ից և հալածեցին նրանց մինչև քաղաքի սահմա-

նը, և ապա դառնալով՝ դրավեցին ջրանցքը և կանգ առան այդտեղ:

Բայց Բեշիրը խռլոս էր տվել ոչ թե փախչելու, այլ Դավինից նոր զորք բերելու մտքով: Սակայն ոստիկանը, որ ավելի շրջահայաց ու հեռատես էր, թույլ չտվավ նրան զորք հանել քաղաքից:

— Քանի որ չգիտենք, թե ի՞նչ ուժով են հայերը հասել այստեղ, կամ թե ի՞նչ կետերում են համախմբված նրանք և մութն արդելում է մեզ ճիշտ տեղեկություններ առնել այդ մասին, ավելի լավ է ուրեմն զորքը վտանգի չենթարկել. առավոտը մենք ամեն ինչ կտեսնենք աստուծո լուսով և ըստ աճյամ հարկ եղածը կփութանք տնօրինել, ասաց Նսրըր Բեշիրին և վերջինս բռնավոր գտավ այդ խորհուրդը:

Եվ որքա՞ն մեծ եղավ արաբացոց զարմանքը, երբ առավոտը վեր կենալով տեսան, թե Սրտաշատի ջրանցքը գրավող զորքը կազմված է ընդամենը մի քանի վաչտերից: Ամօթի հետ միասին մի կատաղի գայրույթ եկավ Բեշիրի վրա, երբ նա համոզվեց, թե ինքը արաբական քաջե-

րի առաջնորդ լինելով հանդերձ, փախել է մի քանի վաշտերի առաջից:

— Հենց այս վայրկյանին կջարդեմ բոլորին, թո՛ղ ոչ մի զորական չազատվի իմ սրից, գոռաց զորապետը և արաբական կատաղիներից մի քանի գունդ առնելով՝ պատրաստվում էր դուրս գալ Դվինի պարիսպներից:

Ոստիկանը, որ այդ ժամանակ կանգնած էր յուր ապարանքի մինարեթի վրա և դիտում էր Դվինի չրջապատը, տեսնելու համար թե էլ ուրիշ ո՞րտեղ կան հայ զորախմբեր, նկատեց որ քաղաքի արևմտյան կողմից, այն է՝ Կարնո ճանապարհով, ուր ինքը պահակախումբ չէր կարողել, առաջանում է ստվար հեծելախումբ:

— Ահա գալիս են և մեր դաշնակից Աշոտի զորքերը, ձայնեց նա դեպի Բեշիրը, որ դեռ կանգնած էր ապարանքի առաջ և հրահանգներ էր տալիս զորքին:

— Առանց նրանց էլ մենք գործը կավարտենք, հոխորտաց զորապետը և յուր հրոսակախումբը կարգավորելով, դուրս եկավ Դվինի պարիսպներից:

Բարգեն իշխանի դրուժյունը խիստ ծանր

էր: Նա յուր հետ ունէր ընդամենը հինգ հար-
յուրի չափ գործ: Եւ թեպէտ դրանք հայոց
ամենաւնտիր քաջերիցն էին, այսուամենայնիւ
չէին կարող երկար դիմադրել, եթէ նրանց շը-
ջապատեր ավելի մեծ բազմութիւն: Բացի այդ,
նրանք գտնվում էին Արտաշատի և Դվինի մեջ-
տեղը, բաց դաշտի վրա և չունեին ոչ պատըս-
պարվելու տեղ, ոչ էլ ժամանակ՝ պատնել շի-
նելու: Արաբացիք կարող էին շրջապատել նրանց
և տեղն ու տեղը կոտորել: Միակ փրկութիւնը
ձգել հեռանալն էր: Բայց այդ էլ չէին կամե-
նում անել, որովհետև այն ժամանակ ջրանցքը
կմնար արաբացոց ձեռքը, և նրանք մի կես ժա-
մում թումրի մնացորդը փլելով՝ ջուրը կդարձ-
նէին դեպի խրամը, որով և՛ կոչնչանային թե՛
տարած հաղթութիւնը և թե՛ ապագա հաջողու-
թյան հույսերը:

Արաս թագավորը ղրկելով իշխանին այս-
տեղ, ապահովեցրել էր նրան՝ թե ինքը հե-
տեյալ առաւմտ, յուր բոլոր զորքերով,
կգտնվի Դվինի առջև: Բայց արեւն ահա ծագում
էր և, սակայն, արքայական բանակը չէր երե-
վում ոչ մի տեղ, նույնիսկ հառաջապահ գնդերը

չէին նշմարւում... Բարդէն իշխանի հետամուտ
ները, որոնք Արտաշատի բլուրներից դիտել էին
ամեն կողմ, եկան և պատմեցին, թե միայն
Կարնո ճանապարհի վրա տեսան մի հեծելա-
խումբ, որ շտապով հառաջանում էր դեպի
Դվին, իսկ մնացյալ տեղերում արաբացի պա-
հակներից դատ ոչինչ չնշմարեցին:

— Կարնո ճանապարհով կարող է միայն
դավաճանի զորքը դալ, ասաց Բարդէնը. մեր
փրկությունը պետք է սպասել Դվինի դաշտից:

— Մեկ էլ երկնքից, նկատեց համհարզնե-
րից միմը:

— Եթե աստված հաճի... հարեց իշխանը
և լռեց:

Բայց հենց այդ ժամանակ բացվեցին Դվինի
հարավային դռները և արաբացոց զորքը դալա-
րափողերը հնչեցնելով, սկսավ դուրս խուժել
և դիմել դեպի Արտաշատի ջրանցքը:

Բարդէն իշխանն արդեն կարգավորել էր
յուր փոքրաթիվ զորքը, կանգնեցնելով նրանց
եռանկյունաձև և հրաման տալով, որ հարձակ-
ման դեպքում աշխատեն միջամուխ լինել հա-
ճակվողների մեջ և երկու մասի բաժանելով

նրանց՝ այնպես սկսեն իրենց բաղխումը։ Այդ եղանակն այն առավելությունն ուներ, որ կըթուլացներ հարձակման թափը և հրոսախմբի ստվարությունն արդեւք չէր լինիլ ազատ զինա-չարժության։

Իշխանը հենց որ լսեց փողի ձայնը, աշտանակեց իսկույն յուր նժույգը և սուրը մերկացնելով՝ ձայն տվաւ դեպի դորքերը՝

— Սիրելի քաջեր, մենք սակավաթիւ ենք և թշնամին զորավոր։ Բայց մեր դատն արդար է, իսկ նրանցն անիրաւ։ Աստված օգնում է արդարին և յուր բազուկը հզորազույն է ամենից։ Դիմաւորեցեք թշնամուն աներկյուղ և առանց դիմադարձության, աստված պիտի օգնե ձեզ երկրորդ անգամ նրան խորտակելու, իսկ ում որ մեղանից մահ կվիճակվի, նա թող մխիթարվի, որ մեռնում է հայրենիքի և այն իրաչի համար, որ ահա՛ Դվինի բարձունքից նայում է մեզ վրա։

Այս ասելով իշխանը սաղավարտը հանեց և դեմքը դեպի Ս. Գրիգորի գմբեթը դարձնելով՝ — «Դու մեզ օգնիր, ո՛վ սուրբ կաթողիկէ. մեր կռիվն ու մահը քո և քո որդւոց ազատու-

Թյան համար է. Թող Թշնամին չպարծենա Թե
կիսալուսինը հաղթեց սուրբ Սաչին...»:

Այս ասելով նա սուրը շողացրեց և «օ՛ն
հառաջ...» դռալով դիմեց դեպի Թշնամին:

Սյունյաց և Վանանդացոց քաջերը որոտըն-
դոստ աղաղակով հետևեցին նրան:

Նույնպիսի ողևորությամբ և դռնոն-դռ-
նյունով դիմում էին հայերի դեմ արաբացիներ-
ը:

Վերջապես նրանք հասան և քաջերը դռա-
լով ընկան միմյանց վրա: Սրերն սկսան շողալ,
նիզակները ճոճել և աջ ու ձախ կատաղի հար-
վածներ տեղալ: Հարձակումն այնպես սաստիկ
և բաղխումը զորավոր էր, որ երկու կողմից
էլ կարգերն իսկույն խանդարվեցան: Վանանդա-
ցիք բաժանվեցան սյունեցիներից, իսկ այս վեր-
ջիններն իրարից. նույալես էլ արաբացիք չկա-
րողացան իրանց միությունը պահպանել:
Հայերի մի մասը ետ մղեց նրանց աջ Թևը,
իսկ նրանք դրա փոխարեն ճնշեցին նրանց ձա-
խը: Այդպիսով խմբերը ճապաղելով՝ կռիվը
բուրբուրեցին մի քանի կետերի վրա: Այս հան-
դամանքը ձեռնառու էր հայերին. որովհետև

չարթվելու ազատութիւն ունենալով՝ ավելի
հաջողութեամբ կկուլեին: Բայց ոստիկանը, որ
յուր մինարեթից դիտում էր կուլի ընթացքը,
տեսնելով հայերի զորեղ ընդդիմութիւնը, նոր
զորքեր շրկեց յուրայինների օգնութեան: Այդ-
պատճառով հայերը նոր հարձակման հանդի-
պելով, հետզհետե տկարացան: Նրանց յուրա-
քանչյուր խմբակին շրջապատել էր մի ահալոր
դունդ: Վայրկյանը հուսահատական էր: Բար-
գեն իշխանը, որ կուլում էր կատաղաբար, նոր
հարձակման առաջ ետ կասեց մի վայրկյան.
ապա հայացքը Դվինի կաթողիկէին ուղղելով՝
սրտառուչ ձայնով բացականչեց.

— «Մի՞թե դու, ո՛վ լուսավորչի խաչ,
պիտի հանդուրժես մեր կոտորածին և հաղթու-
թիւն տաս դարչ հազարացուն, որ ծաղրում է
քո սրբութիւնը... Յույց տուր ով քառաթև,
որ իդուր չենք մենք ասլավինել քեզ, և որ
հզորագուն է այն բազուկը, որ քո թևին դամ-
վեցավ...»:

Այս ասելով նա սուսերամերկ խոյացավ դե-
պի հարձակվող զորքերը և աննման հերոսութեամբ
սկսավ պաշտպանել յուր մարտիկների տկարա-

ցող կողմը: Բայց ոչ իշխանի և ոչ նրա զորքի
 հերոսական ջանքերը չկարողացան հաղթել արաբացոց
 գնդերին, որոնք հետզհետե սովարա-
 նում էին: Ընդհակառակը, մի քանի կետերի
 վրա հայերն սկսան վերջնականապես ընկճվել:
 Նրանք, հոժարությամբ փախուստ կտային, թե
 չվախենային իսպառ ջնջվելուց. այս պատճա-
 ուով կռվում էին հուսահատ կատաղությամբ:
 Փոքր մի ևս և արաբացիք հաղթության փողը
 պետք է հնչեին... Բայց ահա՛ հենց այդ վայր-
 կենին լսվեցավ հանկարծ հայախումբ զորքերի
 որոտադին աղաղակը և Վահրամ սեպուհը, ինչ-
 պես շանթառաք մի հարված՝ ահավոր սուրը
 ձեռին ընկավ արաբացոց վրա: Նրան հետևում
 էին գուգարացիք, բասենցիք և Շիրակավանի
 քաջերը: Ինչպես հանկարծահաս մի փոթորիկ
 կամ դարնանաղայր մի հեղեղ թափվեցան նը-
 րանք արաբացիների վրա և սկսան անխնա կո-
 տորել, ջարդել, ջախջախել՝ ոմանց սրախողխող
 անելով, ոմանց նիզակահար սատակելով և շա-
 տերին նժույգների ոտքի տակ տալով:

Բարգեն իշխանը զարմացավ: Ո՞րտեղից
 բուսաով արդյոք սեպուհը: Ո՞րտեղ էին թագնը-

ված նրա զորքերը, չէր կարողանում գուշակել:

Բայց Դավինի արևմտյան ճանապարհով եկող հեծելազորը, ուր խրախուսել էր ոստիկանին և, ընդհակառակը, երկյուղ ազդել Բաբգենին, հենց վահրամ սեպուհի զորախումբն էր եղած: Վերջինս արժայի հրամանով շտապել էր իշխանին օգնության, ըստ որում բուն բանակը փոքր ինչ պիտի ուշանար: Սեպուհը հազարացոց պահակներից խույս տալու և Արտաշատի ջրանցքին անարդել հասնելու համար՝ շրջան էր արել Դավինի դաշտի բարձրից և Խոսրովու անտառը անցնելով՝ մտել Կարնո կոչված ճանապարհը:

Սեպուհի և նրա զնդերի հարձակումը փոխեց իսկույն կռվի կերպարանքը: Հազարացիք հանկարծակի եկան, իսկ սյունեցիք ու վանանդացիք նոր ոգի առնելով՝ սկսան ավելի կատաղաբար հարձակվել հակառակորդների վրա: Նորեն կռիվը բոլրբուքից. նորեն խմբերն ընդհարվեցան: Հազարավոր սրեր շողում էին ու հարվածում, նիզակները՝ ճոճում ու շամիրում, սաղավարթներ ճեղքում, դրահներ պատառում, վահաններ ջախջախում... Հաղթողների

աղաղակը, ընկնողներին վայռունը, զենքերի չա-
չյունը թնդացնում էր օդն ու դաշտը....:

Սակայն հաղթության աստղը թեքվում էր
հայոց կողմը, արաբացիք նորեկների հարձա-
կումից չլարելով և մանավանդ թե սաստիկ
հարված առնելով՝ մի քանի կետերում սկսան
նահանջել: Բեշիրն այդ տեսնելով հրամայեց
խկույն նահանջի փող հնչեցնել, որպեսզի մնա-
ցորդ զորքն ազատե կոտորածից: Բայց արա-
բացիք փողի ձայնն առնելուն պես՝ փոխանակ
քայլ առ քայլ ետ նահանջելու, սկսան միահա-
մուռ փախուստ տալ դեպի Դվին:

Հայերն ընկան փախչողների ետևից և
սկսան չարաչար կոտորել նրանց: Շուտով Դվին-
նի դռները քացվեցան և ներս առան փախչող
զորականը:

Սեպուհն այդ տեսնելով՝ հանդուգն միտք
հղացավ. այն է՝ հրամայել յուր զորքերին՝
ներս խուժել քաղաքը փախչողների ետևից:

Բայց Բաբդեն իշխանը, որ ավելի հեռատես
էր, արգելեց նրան այդ քայլն առնել, առարկե-
լով, թե քաղաքում կաբող է վտանդ հասնել
դորքին:

Նրանք բալականացան տարած հաղթու-
թյամբ և զորքը ժողովելով վերադարձան դեպի
Նրանցքի հովիտը:

Նրեկոյան դեմ, երբ կոխին արդեն ավար-
տած, հաղթությունը տարած, իսկ հաղարացիք
Դվինի մեջ փակված էին, հասավ թաղավորը՝
Գևորգ սպարապետի, դաշնակից իշխանների և
արքայական համախումբ բանակի հետ:

Վերջինս, սպարապետի կարգադրությամբ,
չընապատեց քաղաքը, բոլոր մատչելի կողմե-
րից:

Տեսնելով Դվինի խրամը տակավին չոր և
լսելով տեղի ունեցած կռվի և տարած հաղթու-
թյան համար՝ թաղավորն ուրախացավ և ի
նչան յուր զոհության՝ գրկեց ու համբուրեց
Բարդեն իշխանին և Վահրամ սեպուհին: Ասպա-
համայեց փառավոր հրավառությամբ ամբողջ
բանակը լուսավորել այդ դիշեր:

Կարճ ժամանակվա ընթացքում, Դվինի հի-
նավուրց անտառից դուրս հանվեցան հարյուրա-
վոր մայրեր ու կաղամախներ և տապարներով
ջախջախվելով՝ դերբուկաձև դիզվեցան թե՛

բանակի մեջ և թե՛ քաղաքի շուրջը, պարիսպ-
ների և աշտարակների հանդեպ:

Երբ մուժը կոխեց և ահադին խարուկները
վառվեցան, Դվինը, կարծես, դյուլթական կեր-
պարանք առավ: Հարյուրավոր կրակների բոցը
բարձրանում, ծառանում էր դեսլի երկինք և
շրջապատն ամբողջապես բոսոր դունով լուսա-
վորում: Մայրաքաղաքի պարիսպներն ու մարտ-
կոցները պատած էին կրակով և հեռվից նայողը
կարծում էր, թե քաղաքն ամբողջապես գտնը-
վում է հրդեհի մեջ: Նրա բարձրադիր ապա-
րանքները՝ իրենց սյունազարդ սարավույթներ-
ով, գմբեթազարդ եկեղեցիները՝ փայլուն
խաչերով և արաբական մզկիթի ու ոստիկանա-
կան տան ուղղաձիգ մինարեթները՝ ոսկյա կի-
սալուսիներով՝ փայլում էին գիշերային խավա-
րի մեջ մերթ պայծառ լուսով և մերթ քրքմա-
դույն և տալիս քաղաքին մի տեսակ տխուր և
խորհրդավոր կերպարանք:

Իսկ Դվինի բարձունքներից նայողի առաջ
ուրիշ պատկեր էր բացվում: Սրճայական բա-
նակը, որ պատած էր քաղաքը ամեն կողմից և
որ ցերեկվա լուսով իսկ ահավոր էր երևում,

դիշերմա մութին ամելի երկյուղ և սարսափ էր
ազդում: Սարույկներն բոցածավալ լույսը կար-
ծես թե կրկնապատկում, եռապատկում էր
զորախմբերի թիվը, բազմաթիվ կրակների
շուրջը դաշթող և հաղթական երգերով օդը
թնդացնող զորականն աղմուկը խռովում, ան-
հանգստացնում էր պաշարյալ մահմեդականնե-
րի սիրտը:

Դվինի հայերը, ընդհակառակը, դադարն
հրճվանքի մեջ էին, թեպետ և չէին համար-
ձակվում երևան հանել իրանց ուրախությունը:
Այն միտքը, թե շուտով մահմեդականն ընա-
սկետությունը պիտի վերջանա, թե զոռոզ հա-
զարացին պիտի խոնարհի վերջապես արճայի
հաղթական դրոշակի առաջ, նրանց սիրտը լըց-
նում էր անսահման բերկրությամբ: Եվ ամենքի
չրթունքները մրմնջում էին աղոթքներ, մանուկ
և ծեր, կին թե՛ տղամարդ աղաչում էին աստ-
ծուն, որ այս վերջին անգամ էլ փառավորե-
յուր անունը՝ հաղթություն տալով հայոց Սա-
չին և Լուսավորչա հավատին...:

Բայց ոստիկանը, որ յուր ապարանքի մի-
նարեթից դիտում էր այդ մեծատարած խա-

բույկնեղը և տեսնում հայ զորքերի խաղերն ու պարը և լսում նրանց որոտաձայն երգերը, որոնք չարունակվում էին մինչև ուշ գիշեր, կատաղությունից, կարճես, ուզում էր խելագարվել: Նա մտաբերում էր միմյանց ետևից իրան հասած անհաջողությունները, և այդ բոլորը վերադրում յուր զորապետի ու պաշտոնյաների անհոգության և անմտության, ուստի և հայհոյում ու անիծում նրանց:

«Ձէ՞, որ կարող էին գեթ մի օր առաջ ջրանցքը բանալ և քաղաքի խրամը ոլողել... խոսում էր ինքն իրան ոստիկանը. բայց հարին, անհոգության տվին իրանց և պատճառ դարձան թե՛ քաղաքի գլխավոր պաշտպանությունը ոչնչացնելուն և թե՛ զորքերի կոտորածին... Իսկ իմ պահակ հեծելախմբերը. ո՞ւր մնացին նրանք, ինչո՞ւ մինչև այժմ պահպանության չորս կետերից գեթ մի ղինվոր չհասավ, որ թշնամու գալուստն ինձ հայտնե»...

Բայց ոստիկանն ի դուր էր տրտնջում վերջին կետի նկատմամբ: Որովհետև ոչ թե յուր պահակ հեծյալների անուշադրությունն էր պատճառը՝ որ ինքը ժամանակին չէր լմացել

յուր հակառակորդի մոտենալը, այլ հայոց սպարապետի բազմափորձ ղեռնչությունը. որովհետեւ նա զորքերն առաջ էր վարել այնպիսի ճանապահներով և ա'յնքան միմյանցից անջատ խմբերով, որ հազարացի պահանորդները չէին կարող նրանց նշմարել: Նույնիսկ Շաբուրում բանակած զորքի վրանները այն ժամանակ միայն սկսեցին քակել հայ պահակները, երբ բուն բանակն իջնում էր արդեն Դվինի դաշտը:

Վերջապես ոստիկանը կանչեց յուր մոտ Բեչիրին և սկսավ խորհուրդ անել նրա հետ:

— Այս հայերը, ըստ երևույթին, պաշարել են մեզ այնպիսի ղորությամբ, որին դիմադրել չսլիտի կարողանանք, եթե նրանք հաճախ հարձակվեն մեզ վրա, ասաց նա զորապետին, ինձ թվում է, թե մի հնար միայն կա ընդհարումն արդեւելու և Աբասին մեզ հետ հաշտվել ստիպելու:

— Ո՞րն է այդ, հարցրեց Բեչիրը, որի դոռողությունն ընկճվել էր արդեն կրած պարտության պատճառով:

— Այն, որ հայտնենք հայոց թագավորին, թե կկախենք աշտարակից մեզ մոտ պառտանդ

եղող յուր հորաքեռ որդուն՝ Սյունյաց Սահակ
Իշխանին, եթե նա մեր առաջարկած հաշտու-
թյունը չի ընդունել և յուր զորքերը չի հեռաց-
նել Դվինից:

— Արասը եթե ցանկացող լիներ հաշտու-
թյան, քո դեսպաններին ու ընծաները ետ չէր
դարձնիլ Վասպուրականից:

— Ուրե՞մն

— Կմերժե քո առաջարկությունը:

— Այն ժամանակ ես էլ կկախեմ այդ Իշ-
խանին. թող այնուհետև նրա Սմբատ ու Բաբ-
դեն եղբայրները խիղախեն մեզ դեմ և Դվինն
առնելուց առաջ՝ իրանց եղբոր դիակը գրկեն:

— Իսկ եթե հանկարծ Դվինն առնե՞ն:

— Թող առնեն, եթե կարող են. ճակատա-
դրից չպիտի փախչենք, ես, զո՞նե, այդ սպա-
նությամբ խստագին կխոցոտեմ նրա հարազատ-
ների սիրտը:

— Բայց, տեր իմ, այդ որոշումը կարի
վտանգավոր է, նկատեց Բեչիրը. այս հայերը
բնավ խստասիրտ չեն. նրանք երբ գրավում են
մի քաղաք, մեզ նման չեն կոտորում նրա
բնակիչներին: Այդպես էլ, եթե Դվինը գրավեն,

վնաս չեն հասցնիլ մեր անձին կամ նույնիսկ
մեր զորքերին, եթե միայն քո ցատումը դոր-
ծադրած չլինիս դու. բայց եթե Սահակ իշխա-
նին սպանես, այն ժամանակ մենք ամենքս ան-
խնա կջնջվենք: Դու չես ճանաչում սյունեցի-
ներին. բայց ես հաճախ ընդհարվել եմ նրանց
հետ և ծանոթ եմ այդ ցեղի անսանձ կատաղու-
թյանը: Նվաճի չեն կարող տանել այն անար-
դանաց, որ դու կհասցնես նրանց իրանց իշխա-
նին սպանելով:

Ոստիկանի վրա տպավորություն արին զո-
րապետի խոսքերը և նա գլուխը կախելով ըն-
կալ մտածության մեջ:

— Ի՞նչ անենք, ուրեմն, հարցրեց նա վեր-
ջապես մտախոհ աչքերը զորապետին ուղղելով
և յուր նոսր, աղերեկ մորուքը հուշիկ շոյե-
լով:

— Պիտի պաշտպանվենք, որքան կարող ենք
և պաշտպանվենք մեր բոլոր ցորությամբ,
վճռական ձայնով պատասխանեց Բեչիրը:

Այս որոշման գալով՝ ոստիկանն ու զորա-
պետը բաժանվեցան իրարից:

Բայց հայոց բանակում խորհուրդ չկար

այդ դիշեր: Թագավորն ու իշխանները ապա-
հով էին, որ ամեն կողմից շղթայած են Դվի-
նը, մնում էր սպասել առավոտյան լուսին,
որպեսզի հարկ եղած հետազոտություններն ա-
նելով, ըստ այնմ որոշեին, թե արդյոք հար-
ձակմամբ թե պաշարումով պիտի դրավեն քա-
ղաքը:

Բայց կես դիշերվա մեջ պահակ զինվորնե-
րը լուր տվին սպարապետին, թե Նախիջևանի
ճանապարհով ստվար հեծելազոր է առաջանում
դեպի հայոց բանակը: Դրանք ոչ այլ ոք էին,
եթե ոչ ոստիկանի կողմից Դվինի այդ սահմա-
նում կարգված պահանորդները, որոնք վերջա-
պես հայոց Շարուրից հեռանալն իմանալով՝
չտապում էին թե նրանց ճանապարհը փակելու
(հուսալով մի որևէ տեղ հանդիպել նրա՝) և
թե ոստիկանին տեղեկություն տալու:

Սպարապետն ընդունելով, թե դրանք ի-
րանց ետևից շրջապատելու և Դվինի կողմից
լինելիք հարձակման նպաստելու մտքով են դա-
լիս, պատվիրեց իսկույն Վահրամ սեպուհին
դիմավորել նրանց յուր հեծելախմբով: Վերջի-
նիս միացան նաև Մոկաց քաջերը:

Վեղիի ներքին հովիտներից մեկում սեպու-
հը հանդիպեց արաբացի հեծյալներին և հրամա-
յեց նրանց զինաթափ լինել:

Արաբացիք, որ միտան պատճառով հայոց
բազմությունը չափել չկարողացան, պատառ-
խանի փոխարեն հարձակվել սկսան:

Այն ժամանակ սեպուհի հզոր ձայնը որո-
տաց և հայոց քաջերը մեծազորով աղաղակով
ընկան թշնամու վրա:

Տեղի ունեցավ կատաղի ընդհարում: Բայց
նա երկար չտևեց: Արաբացիք իսկույն դպացին
թե որքա՛ն բաղձաթիվ են իրենց դեմ սուր
չարժող բազուկները, ուստի մի փոքր ընդդի-
մությունից ետ, որ, սակայն, տասնյակ զին-
վորներ արժեց իրանց, զինադուլ խնդրեցին:

Վահրամ սեպուհը հրամայեց կոտորածը
դադարեցնել և արաբացի հեծյալներին զինա-
թափ անելով և ձիանը խելով՝ իրանց գերի
վարել բանակը:

Եվ որովհետև հեռույալ օրը նրանք տեղե-
կություններ տվին սուրապետին այն պահա-
կախմբերի մասին, որոնք գտնվում էին ին-
թա, Բերդկանց և Կողբափորի ճանապարհ-

ներում, ուստի Մարգարետունի իշխանը՝ հրա-
ման առնելով արձայից, մի քանի ստվար զո-
րախմբեր ուղարկեց այդ կողմերը արաբացի
հեծյալներին հալածելու համար, որպեսզի քա-
ղաքի հետ ունեցած ընդհարման դեպքում նը-
րանք ետևից հասնելով չխանդարեն իրանց։ Հա-
յոց զորախմբերը, որոնք ղեմեցին հիշյալ ճա-
նապարհները՝ վահրամ սեպուհի, Սմբատ իշ-
խանի և Մոկաց տիրոջ առաջնորդությամբ,
պատահելով հազարացի պահակախմբերին,
հարձակվեցան նրանց վրա և քիչ կամ չատ
կոտորած անելուց ետ՝ նրանց մի մասը հա-
լածեցին դեպի Ստրպատկանի կամ կորդլաց
կողմերը և մյուսը դերելով՝ բանակը բերին։

Աշոտ-Բռնամուրը, որ խոստացել էր յուր
զորքերով օգնել ոստիկանին, լսելով Սբաս Թա-
ղավորի՝ յուր դաշնակիցների հետ միասին Դվին
հասնելը, այլև նրա զորքերի տարած քանի մի
հաղթությունները, ոչ միայն ետ կացավ Նսը-
րին օգնելուց, այլև յուր զորքերը Բաղարան
ժողովելով՝ ինքը ևս ամրացավ այդտեղ։

Իսկ Սբաս Թաղավորը Դվինի հաղորդակ-
ցություններն ամեն կողմից կտրելուց ետ՝

խորհրդի հրավիրեց յուր իշխաններին որոշելու համար, թե ի՞նչ եղանակով սկսեն հարձակումը:

Դեռորդ սպարապետը, որ թանկ էր գնահատում հայ զորականի կյանքը, խորհուրդ տվավ թաղամորին՝ ամենից առաջ Նսրըին առաջարկել՝ քաղաքը հանձնել իրանց առանց պատերազմի:

— Եթե նա կհոժարվի, բարի, եթե ոչ, այն ժամանակ մենք մեր հարձակումը կըսկըսենք, ասաց սպարապետը:

— Այո, եթե նա իմանա, թե ինքը դուրկ է ամ. ձեռնտվությունից, դուրեւ չլստահանա դրդուել մեր զայրույթը. և այդ հանգամանքը հալածարարապետ չա՛հ կըբերե թե՛ մեզ և թե՛ իրան, ավելացրեց Սմբատ իշխանը:

Արքային հաճո թվեցավ այս առաջարկությունը, և դաշնակից իշխանները ևս համակերպեցան նրա հետ:

Նույնիսկ այդ օրը Աղձնյաց նահապետը մի քանի ազատանիների ընկերակցությամբ դիմեց Դավին՝ ոստիկանի հետ խոսելու:

Նսրը ամիրան պատվով ընդունեց նրան յուր,

նպարանքի շքեղ դահլիճներին միևնույն և հաճություն հալածեց լսել հայոց թագավորի պատգամը:

— «Աբառ արքան հրամայեց խնձ ասել Մեծափայլ Ամիրային՝ — խոսել սկսավ նահապետը, — Թե Դավինը հայոց աշխարհի մայրաքաղաքն է, թե նրան հիմնել և տիրել են հայոց թագավորները, և թե վերջին տարիներում իսկ նա պատկանել է հայ իշխանապետության: Ամիրայետի ոստիկանները կարող էին նստել այդտեղ՝ իրրեկերի շահաստանում և դանձել ամիրայետի հասույթները: Բայց նրանք իրավունք չունեին նրան դրավելու և նրա միջոցով էլ երկրի ազատության վրա բռնանալու. ըստ որում այդ երկրի կառավարը հայոց թագավորն է, իսկ ժողովրդի ազատության տերը՝ ինքը ժողովուրդը: Յուսուփը և նրա նախորդները անիրավ հափշտակությանց հետ միասին՝ հաճախ բռնացել են նաև Դավինի վրա:

«Բայց այդ պատահել է այն ժամանակ, երբ հայոց իշխանները անջատվել են լրանց թագավորից և կամ վատաբար դավաճանել են նրան: Իսկ այժմ որովհետև հայ իշխանները

միաջամբ են ինձ հետ և իմ զորքերը համատա-
րիմ են ինձ, ուստի ես զորապետ եմ և հենց
այդ պատճառով էլ թույլ չեմ տալ, որ Յու-
սուփի հաջորդը գնա նրա շափղով, կամ թե
բռնանա իմ ժողովրդի վրա: Չհիշելով անդամ
այն, որ Նսըր ամիրան բարեկամության ուխտ
է գրել հանգուցյալ արքայի հետ և վերջը դըր-
ժելով յուր ուխտին՝ աջակցել է հայոց դահի
դեմ լարած դավաճանության... չհիշելով այն՝
որ նա անիրավաբար հափշտակել է հայոց կա-
թողիկոսարանը և կաթողիկոսի աթոռը տա-
րադրել ոստանից, որի համար ես իբրև իմ ե-
կեղեցվո պաշտպան, պարտավոր էի արժանա-
վոր հատուցումն անել նրան, այսուամենայնիվ,
չկամենալով, արյունահեղության պատճառ
դառնալ, ես առաջարկում եմ ոստիկանին խա-
ղաղությամբ հանձնել ինձ իմ քաղաքը, որից
ես և ես կթույլատրեմ իրան ազատ ապրել
յուր ապարանքում: Հակառակ դեպքում, եթե
ես Դվինը դրավեցի ուժով, այն ժամանակ
թող ոստիկանը իմանա, որ առաջին օրն իսկ
բնաջինջ կանեմ թե յուր զորախմբերը և թե

ԴՊԼԻՆԻ բոլոր ամիրաներին, որոնք կալվածներ ունեն Ոստանում և ասլարանքներ՝ ԴՊԼԻՆԻ հրապարակների վրա... Բացի այս, ես չեմ խնայիլ նույնիսկ իրան ոստիկանին: Եվ այս ամենն ամելով հանդերձ՝ ես թշնամացած չեմ լինիլ ամիրապետին, այլ պատժած միայն նրա դործակալին, որ անխոհեմությամբ խոռովում է իմ երկիրը...»:

Ոստիկանը, որ սկզբում խաղաղ սրտով ականջում էր պատգամավոր իշխանին, վերջին խոսքերը լսելուն պես վեր թռավ տեղից և հուզված բացականչեց.

— «Բո այդ նոր թագավորն ավելի հանդուգն է, քան յուր նախորդը... Ասա նրան, որ ես չեմ ընդունում հաշտության ո՛չ մի պայման և որ ես իրավունքով տիրում եմ այն քաղաքին, որ երկու հարյուր տարի սրանից առաջ գրավել է արաբական սուրը: Թող հառաջ վարե նա յուր դորքերը և ուժով գրավե այս քաղաքը, եթե կարող է: Բայց միևնույն ժամանակ թո՛ղ չմոռանա, որ նա կռվում է արաբացոց երկնափառ ամիրապետի և ոչ թե նրա ոստիկանի հետ...»:

Պատգամավոր իշխանը վերադարձավ յո՞ր
հետևորդներէ հետ և հայտնեց արքային Նսըրի
պատասխանը :

— Լավ ուրեմն, մենք մեր պարտքը կկա-
տարենք և ցույց կտանք այդ հաղաքացուն, որ
ամիրապետի անունով տրված սպառնալիքները
չեն կարող ո՛չ մեզ վախեցնել և ո՛չ էլ մեր ի-
րավունքները չլիթայել, ասաց թագավորը և
ապա հրամայեց սպարապետին հարձակման
պատրաստութիւնները տեսնել :

Երազդավորսից հետզհետե բերում էին
պաշարման վերաբերյալ դործիքներ և պարս-
պահաբ մեքենաներ, որտէ՛սիք էին՝ խոյեր,
բաղիստրներ, բարաններ, հրացան պարսեր և
երկաթե զանազանակերպ սանդուխքներ, բար-
ձած բաղմալուծ սայլերի վրա : Այդ ամենը
պատրաստել էր տօլել Մարդպետունի իշխանը
դեռևս արքայի Վասպուրականում եղած ժա-
մանակ : Նրա հրամանակատարները, որոնք
ռազմական մեքենադործութեան հմուտ վար-
պետներ էին և որոնք այդ բոլորը պատրաստել
էին կատարյալ եղանակով, այժմ էլ բանակում
զբաղված էին նույնպիսի աշխատութեամբ : Նը-

րանք կառուցանում էին փայտե շարժական աշտարակներ, կամ եռահարկ մարտկոցներ, որոնց պետք է մոտեցնեին քաղաքի պարիսպներին՝ նրանց քանդելու կամ այդ մարտկոցներից քաղաքը դուրս մտցնելու համար:

Բայց որովհետև մեքենաները պարսպին մոտեցնելն արդելում էր լայն ու խոր խրամը, որին մի քանի տեղ լցնելու համար դեռ կարիք կար ժամանակի, ուստի Թադավորը հրամայեց առաջին հարձակումն առանց մեքենաների սկսել:

Այդպես էլ արին: Եվ որպեսզի պաշարյալների դորուժյունը ցրեն, հայերը հարձակվեցան քաղաքի ամեն կողմերից: Այնպես որ հազարացիք բոլոր շրջապատի հետ կռվելու համար, ստիպված էին մարտկոցների պաշտպանութունը կիսով չափ նվազեցնել:

Հայերը, որ հայտնի էին իրրե ընտիր նետաձիգներ՝ սկսան իրանց տարափը նախ ասպարավակ շարքերի ետևից տեղալ, ասպա հետը հետե պարիսպներին մոտենալով սկսան վանել դիմադիր հազարացիներին: Վերջիններս, սակայն հորապես կռվում էին այն խմբերի հետ, որոնք

կամենում էին սանդուխքներ մոտեցնել պարըս-
պին: Բացի կարթափոր երկաթյա ձողերից, ու-
րոնք մահ էին սպառնում սանդուխափոր զորա-
կանին, նրանց նետերն էլ քիչ չէին նեղում
հարձակվող հայերին:

Այդպիսի մի զորեղ դիմամարտ բռնկել էր
Դավինի ավագ ղռան առաջ, ուր մի քանի մարտ-
կոցներ պաշտպանում էին թե երկաթյա դուռը
և թե կրկնապարիսպը: Այդ մարտկոցները դրա-
վելուց ետ հեշտ էր առաջին պարիսպը փրկել,
որով քաղաքի պաշտպանութունը կարի կթու-
լանար: Այդ պատճառով քաջերի մի հզոր
խումբ զործում էր այստեղ:

Բայց մարտկոցների բարձրից տեղացած
տարափը և նամանավանդ դյուրավառ նյութերի
հրահոսանը թույլ չէին տալիս հայերին սան-
դուխքներ մոտեցնել: Այդ պատճառով հարձակ-
վողներին օգնության հասան հրձիգ զնդերը:
Նրանք գլխներին վահանների բռնած և խովի ու
խոտի խրճիկներ գրկած՝ արագ—արագ անցան խը-
րամի վրայից և պարիսպներին մոտենալով կրա-
կեցին խուրճերը մարտկոցների առաջ: Դրանց
հետևեցին փայտակիրները, որոնք մի քանի

վայրկյանում ահագին քանակությամբ վայտ ու
խռիվ դիպեցում կրակված խուրճերի վրա, մեծ
հրդեհ բորբոքեցին թե պարխապների տակ և թե
մարտկոցների առաջ։

Բոցածավալ կրակի ջերմությունն ու ծուխը
վանեցին մարտկոցների վրայից արաբացի գին-
վորներին։ Այն ժամանակ հրդեհից ազատ ան-
ջրպետներում հայերն անմիջապես սանդուխքներ
դրին և սկսան բարձրանալ պատնեշների վրա և
այդտեղից էլ մտնել մարտկոցները։

Արաբացիք այդ տեսնելով՝ սաստկապես
հարձակվեցան խիզախողների դեմ. բայց վերջին-
ներին չարունակ հետևում էին ուրիշ խմբեր։
Չնայելով որ կրակի ջերմությունն ու ծուխը
խեղդում էր մարդկանց, այսուամենայնիվ
մարտկոցների վրա տեղի ունեցավ կատաղի
ընդհարում։ Հայերն ու արաբացիք կռվում էին
ինչպես վազրերի ոհմակներ. մի կողմից հան-
դուգն հարձակումը, մյուս կողմից հուսահատ
ընդդիմությունը՝ կռիվը դարձրել էին զարհու-
րելի. սրեր էին, որ հարվածում էին, նիզակ-
ներ՝ որ շամփրում էին, վահաններ՝ որ ջախ-
ջախվում էին և դիակներ՝ որոնք աչնան տերև-

ների պէս մարտկոցների բարձունքից թափվելի-
վում էին աջ ու ձախ: Եվ սակայն քաջերը
քաջերի պատահելով՝ երկու կողմերն էլ մնում
էին անպարտելի:

Բայց որովհետև ընդհարման կետերում ա-
րաքացիք հետզհետե նվազում էին և հայերը,
ընդհակառակը, բազմանում, այդ պատճառով
առաջին էրը վերջի վերջո նահանջեցին: Հայերը
տիրեցին հառաջապահ մարտկոցներին և անցան
կրկնապարիսպը: Այդտեղ խռնվող հայերի և
անջրպետը պաշտպանող արաքացիների մեջ
դարձյալ փոթորկեց ընհարումն: Երկու կողմից
էլ կոտորած եղավ, բայց որովհետև հաղարա-
ցիք նոր օգնություն չստացան, ուստի այստեղ
էլ նրանք պարտություն կրեցին: Հայերը դրա-
վեցին կրկնապարսպի տարածությունը և սկսան
քանդել նրա սլառվարները և հետզհետե լցնել
խրամի մեջ:

Այս անսպառ հաջողությունը, որ ուրա-
խություն պատճառեց թե թագավորին և թե
դա նահիցներին, ստիպեց նաև Մարզպետունուն
դուռ լինել տարած հաղթությամբ և զոքքի ույթը
խնայելու համար՝ հարձակումը դադարեցնել:

Զորքի մեծ մասը վերադարձավ բանակ, իսկ մյուսը դեռ աշխատում էր կրկնապարսպի վրա։ Երեկոյան դեմ բալական մեծ տարածություն նրանք փչեւ, հատակել էին և դրա հետ միասին խրամը լցրել, այնպես որ հետևյալ օրը հայերը կարող էին մոտեցնել ներքնապարսպին ոչ միայն մեքենաները, այլև փայտակերտ մարտկոցները։

Բայց որովհետև հայերի ունեցած կորուստըն էլ աննշան չէր, ուստի արքայի հրամանով երկրորդ հարձակումը մի քանի օր ուշացրին։ Այդ բոլոր ժամանակ փայտահարները դբաղված էին Դվինի անտառում ծառեր կտրելով, խռիվ պատրաստելով, որոնց մի մասը բերում լցնում էին խցամի մեջ, որպեսզի, որքան կարելի էր, մեծ տարածություն ծածկեն ու հատակեն, իսկ մյուսը դիզում էին պարիսպների առաջ, որպեսզի ժամանակին հրդեհեն նրան։

Մի քանի օր անցնելուց ետ՝ թագավորն ու իշխանները որոշեցին երկրորդ հարձակումն ըսկսել։ Դրա համար վաղ առավոտվանից սկսան առաջ վարել սլարսպահար մեքենաները։ Խոյերն ու էշ կոչվածները, որոնցով դբաղվում էին ավելի քիչ մարդիկ և որոնցով միայն խրամատներ

պիտի բացվեր, մոտեցնում էին պարխապներին։
 Ծանրաշարժ բարանները, որոնց սպասավորում
 էին հարյուրավոր հոգիք և որոնցով ահագին
 ռումբեր էին նետում պատվարները փլցնելու հա-
 մար, կանգնեցնում էին աշտարակների առաջ։
 Թեթև բաղիստրները, որոնք խոյերի ու բարաննե-
 րի նման պատսպարաններ չունեին, և որոնցով
 երկարաբուն նետեր կամ սվիններ պիտի արձա-
 կեին շարում էին պարխապներից բավական հեռու,
 որպեսզի պարսպից տեղացող նետերը չհասնեին
 նրանց։ Իսկ փայտակերտ մարտկոցները, որոնց
 թիվը շատ չէր, բայց իրանց հզոր կազմությամբ
 ամենաապահով պատնեշներն էին պաշարողների
 համար, կանգնեցնում էին բուրգերի հանդես,
 որտեղից կարող էին կամուրջներ ձգել դեպի այդ
 բուրգերը, զորքեր փոխադրել նրանց վրա և կամ
 ներքին հարկում հարմարեցրած խոյերով բուր-
 գերը խրամատել։ Այդ մարտկոցներն առաջա-
 նում էին ճոնչալով ու տանդաչելով, թեթևներն
 անխիմների վրա, իսկ ծանրաշարժերը գլխների
 օղնությամբ։

Այդ պատրաստությունները, որոնք մի քանի
 օր տևեցին, հաճախ խանդարում էին պաշար-

յալները՝ մերթ հախուռն նետաձգությամբ և
մերթ պարսատիկներից քար ու կրակ տեղալով:
Թեպետ այդ բոլորից հայ զորականը չէր վնաս-
վում, որովհետև գործում էր զգուշությամբ և
չարունակ պաշտպանվելով, այսուամենայնիվ
գործը դանդաղում էր բավական:

Յուրաքանչյուր երեկո սպարապետի հրա-
մանով զորքերը մոտենում էին պարիսպներին,
որպեսզի գիշերվա պահուն արաբացիք վնաս
չհասցնեն մեքենական պատրաստությանը: Նը-
րանք այդ կարող էին անել պարիսպներից իջնե-
լով և դյուրափառ նյութերով՝ մեքենաները
կրակելով:

Երբ ամեն ինչ պատրաստվեցավ, թաղավո-
րը հրամայեց զորքերն առաջ վարել:

Մայիսյան առավոտ էր. մինն այն օրերից,
որ զվարճալի է կացուցանում Դվինի շրջակայքը,
քանի չէ ծագել արևը, բայց որ շուտով այրում
ու մրկում է նրա դաշտը, երբ արևը կանգնում
է երկնակամարի վրա:

Հայոց զորքերը նոր էին սկսում ելնել բա-
նակից և դաշնակից իշխանները նոր էին քննել
իրանց հարձակման դիրքերը, երբ լուր հասավ

Մարգարետունուն, թե Արտաշատի մեջ խլրտումն է սկսվել և զորքերը միջնաբերդից իջնում են դեպի քաղաք։ Այդ նշան էր, թե արաբացիք պատրաստվում են դաշտն իջնելու։

Դավինի հրամանատարները որոշում էին արել անսպառ հարձակվել հայերի վրա և այն՝ երկու կողմից, այն է՝ Դավինի և Արտաշատի։ Դավինեցիք առջևից պիտի հարձակվեին, իսկ արտաշատցիք՝ ետևից։ Այս կարգադրությունը մեծ հաջողություն կունենար, որովհետև հարձակման համար ընտրել էին ամենահաջող միջոց. այսինքն այն վայրկյանը, երբ հայերը կսկսեին բանակատեղը ձգել և պատնեշներից ելնելով դիմել դեպի Դավին։ Այդ ժամանակ նրանք հույս չունենալով հանդիպել որևէ հարձակման, ավելի անհոգ և անպատրաստ կլինեին. ըստ որում կռիվը դեռ պիտի սկսեին մի օր հետո։

Մահայն այս ամենը դուշակեց սպարապետը և հրաման արավ՝ զորքին՝ բանակից ելնել կատարյալ պատրաստությամբ։ Բացի այդ, նա կարգադրեց, որ Մոկաց իշխանն ու Վահրամ սեպուհը իրանց զնդերով վերջինը ելնեն բանակից և հետևապես զդուշանան, որ Արտաշատի

կողմը որևէ խլրտումն տեսած ժամանակ՝ իսկույն իրանցից անջատվին և հարձակվին նրանց վրա: Մյուս հառաջապահ զնդերը՝ ամենայն ապահովությամբ կարող էին շրջափակել իրանց մեջ արարացիներին, եթե նրանք հանդիներին ելնել Դվինից:

Սեպուհն ուրախությամբ լսեց այդ կարգադրությունը և նորեն հղացավ մի հանդուգն միտք. այն է՝ Արտաշատից ելնողներին աստուծո օգնությամբ վանելուց ետ, Թափանցել, մուտ գործել քաղաքը: Եվ որքա՛ն մեծ եղավ նրա ուրախությունը, երբ Մոկաց իշխանը, որ յուր պես աներկյուղ՝ բայց իրանից ավելի ձեռներեց մի մարդ էր, համաձայնվեցավ նրա հետ: Հենց այս պատճառով սեպուհին ընկերացավ նաև Գոռ իշխանը յուր քաջարի զնդով:

Եվ իրավ, հաղիվ հայերը բանակատեղը թողեցին և վերջապահ զնդերը պատնեշներից հեռացան, ահա՛ Արտաշատի լայնաբերան դռներից դուրս խուժեցին արաբացիք և վայրենի աղաղակով հայերի ետևից ընկան:

Հայոց վերջապահ զնդերը, որոնց առաջնորդում էին Գոռը, վահրամ սեպուհը և Մոկաց

իշխանը, և որոնք բոլոր առ ընդհանուր էին
Արտաշատու կողմից լինելիք այդ հարձակման,
ես դարձան իսկույն և որոտագին աղաղակով
դիմեցին արաքացոց վրա:

Վերջինները, որոնք չէին սպասում հայերի
կողմից որևէ դիմագրավում, կարծես հանկար-
ծակիի եկան, որովհետև տեսան, որ իրանց
դադարները նախատեսնված է նրանցից: Այսուա-
մենայնիվ շարունակեցին իրանց ընթացքը,
մինչև որ միմյանց հանդիպելով՝ սկսան ընդ-
հարվել:

Հայերը երեք կողմից շրջապատեցին արա-
քացիներին, որովհետև թվով դերադանցում էին
և սկսան նրանց հետ զորեղ դիմամարտ:

Անցավ կես ժամ. կոտորածը շարունակվում
էր: Արաքացիք կռվում էին քաջությամբ. բայց
միևնույն ժամանակ շարունակ նայում էին դեպի
Դավին, հուսալով, թե ահա՛ կբացվեն շուտով նրա
դռները և ոստիկանի զորքը դուրս կխուժե այդ-
տեղից հայերին չփոթելու և իրանց աջակցելու
համար: Բայց ժամանակն անցնում էր. հայերը
շարունակում էին իրանց ջարդը և սակայն Դավի-
նի կողմից օգնություն չէր հասնում:

Պատճառը հետևյալն էր: Ոստիկանն ու Բե-
շիրը տեսնելով թե հայոց զորքերի մի մասը ա-
րադությամբ շուռ եկավ ու ընկավ արտաշատ-
ցոց վրա, իսկ մյուս մասն՝ անշարժ սպասում
է Դվինից ելնողներին, զգացին, որ նրանք դու-
շակել են արդեն իրանց դիտավորությունը, ուս-
տի վտանգավոր համարեցին քաղաքի դռները
բանալ և՛ զորք հանել այդտեղից:

Իսկ Արտաշատի կողմը կռվողները տեսնե-
լով, թե դվինեցիք իրանց խոստումը չեն կատա-
րում, բավական երկար դիմադրելուց և բազ-
մաթիվ զոհեր տալուց ետ, դիմադարձ եղան և
սկսան դեպի քաղաքը փախչել:

Հայոց առաջնորդները՝ հրամայեցին զորքե-
րին խառնվել արարացոց հետ և միջամուխ լի-
նել քաղաքը: Եվ որովհետև առաջին օրինակը
Գոռն ու սեպուհը տվին, ուստի զորքն աներկ-
յուղ խառնվեցավ թշնամու հետ: Հազարացիք,
որոնք իրանց գլուխները կորցրած անձերնին
փրկելու վրա էին մտածում, չկարողացան ար-
շելք լինել ներս խուժող հայերին: Եվ երբ բեր-
դապահը փախչողներին ներս առած կարծելով՝
հրամայեց քաղաքի դռները դոցեւ, սարսափելով

տեսաւ, որ երկաթապատ փեղկերը ջախջախւել են արդեն հայերի ձեռքով և թե նրանցից շատերը նոր կոտորած են սկսել քաղաքի մեջ:

Հուսահատութիւնը տիրեց հաղարացիներին, մանաւանդ, երբ դեպի վեր նայելով տեսան, թե միջնաբերդի վրա ծածանում է արդեն հայոց հաղթական դրոշակը: Ուրեմն փրկության վերջին ապավենն էլ դրամված էր: Այդտեղ բարձրացել էր Գոռը յուր քաջերով: Որովհետև հարձակվող հաղարացոց թիւը բազմացնելու պատճառով միջնաբերդի դռները ևս միացել էին նրանց հետ, ուստի բերդը մնացել էր անպաշտպան: Գոռն այդտեղի սակավաթիւ պահակները ջարդելով՝ դրամել էր բերդը և յուր զնդի դրոշը ցցել հինավուրց դղյակի ճակատին:

Արարացիք իրանց կատարյալ պարտութիւնը տեսնելով՝ ղինադուլ խնդրեցին: Եւ որովհետև հայերը հույնպէս հոգնել էին, ուստի անմիջապէս կռիւլը դադարեցրին և ղինաթափ անելով արարացիներին, քաղաքն ու բերդն առան իրանց հսկողության տակ:

Հաղթության լուրը հասավ հայոց բանակը և ուրախությամբ լցրեց ամենքին, որովհետև

Արտաշատի դրամովումով ոչնչանում էր այն միակ
ամբողթյունը, որ Դվինից դատ՝ կարող էր
վտանգ սպառնալ հայոց հաջողությանը:

Հետևյալ առավոտ արքայական բանակը
մոտեցավ Դվինի պարիսպներին և Գևորգ սպա-
րապետի, Վահրամ սեպուհի և Սյունյաց, Մո-
կաց և Աղձնյաց իշխանների առաջնորդությամբ
սկսավ յուր երկրորդ և հզորագույն հարձա-
կումը:

Արևը դեռ նոր էր Գեղա բարձունքը ոսկե-
ղօծում և սակայն կռիվն սկսված էր արդեն:

Նետաձիգ զնդերը իրանց նետերի տարափն
էին տեղում, բաղիստրամորները սվիններ էին
արձակում, պարսաստիկներից՝ կրակ էին ցըր-
վում, բաբանները ահալոր ունեւեր էին նե-
տում, իսկ խոյերն ու հէերը չփորում, խրամա-
տում էին պարիսպները: Ինչ վերաբերում է
չարժական աշտարակներին, նրանք մարտնչում
էին բուրդերի ու մարտկոցների հետ՝ մի տեղ
վանելով պահակախմբերը, մյուս տեղ շարժա-
կան կամուրջներ վարսելով, երրորդ տեղում
բուրդի կողերը փլելով, և այլն:

Սաստիկ և աննահանջ հարձակումը մեծ վը-

նասներ էր պատճառում պաշարյալներին, կոտորում էր զորքերը, հրդեհում էր մերձակա շինությունները և խախտում, անպիտանացնում էր ամրությունները: Այսուամենայնիւ արաբացիք, դիմադրում էին քաջությամբ: Նրանց նետաձիգներն ու սվինավորները փոխարինում էին հայերին՝ սրանցից ստացած վնասը: Բացի այդ, նրանք այրեցին հայոց մի աշտարակը, անպիտանացրին մի քանի խոյեր և իրանց երկաթե կարթերով ու ձողերով դլորեցին և կործանեցին բազմաթիւ սանդուղքներ և վերելակներ:

Բայց և այնպես դիմադրության եռանդը քանի դնում՝ նվազում էր պաշարյալների մեջ, մասնավանդ որ նրանք ստիպված էին կռվել քաղաքի բոլոր շրջապատի հետ: Մի քանի կետերում հայոց հարձակումն ու հասցրած տագնապը այն աստիճան սաստիկ էր, որ արաբացիք ստիպված էին նահանջել դեպի ներքին պատնեշները, ավտաքինը թողնելով բախտի կամքին, որոնց և հայերն անմիջապես դրավեցին:

Բացի այդ սպարապետի առաջնորդությամբ կռվող զորագունդը հաջողել էր քաղաքի եր-

կաթյա դռներից մինը՝ բաբանից արձակված
ռումբերով՝ ջախջախել, որից հետո զորականն
սկսել էր դռան ետին սրահակը փորել: Այդտեղ
լցված խիճն ու ավազը դուրս հանելուց ետ,
արդեն պիտի բացվեր քաղաքի մուտքը: Թեպետ
արաբացիք կարող էին նրա առաջ փայտի ու
նավթի հրդեհ բորբոքել՝ ներս խուժողներին
արդելելու համար, բայց դիմադրության այդ
միջոցը երկար չէր տևիլ. հրդեհի նյութը վերջի
վերջո կսպառեր կամ հայոց հրշեջները կհանդ-
ցնեին նրան:

Բեչիրն այդ անդարմանելի վնասը տեսնելով՝
շտապեց խսկույն ոստիկանի ավարանքը և հայտ-
նեց նրան, թե թշնամին կարող է շուտով ներս
խուժել, ուստի խորհուրդ տվավ շտապել, ամ-
րանալ միջնաբերդում և քանի հայերը չէին
խանդարում իրանց, զորքերը հետզհետե փոխա-
դրել այնտեղ:

Նսըր ամիրան, որ չէր մոռացել թազալորի
այն պատգամը, թե «եթե ես Դվինը բռնու-
թյամբ զրավեմ, պետք է բոլորիդ սուր քաշել
տամ», սաստիկ վախեցավ, երբ զորապետի
խոսքերը լսեց:

— Միջնաբերդը մեզ չի պաշտպանել, քանի որ քաղաքի սլարիսպներն ու սլատնեշները չեն կարողանում պաշտպանել, ասաց նա Բեչիրին. եթե Արտաշատը գրաված չլինեին, այն ժամանակ դոնե կարելի էր հուսալ միջնաբերդի վրա, որովհետև նրա գետնափորով կարող էինք ապաստանել Արտաշատին, եթե անխուսափելի վտանգ հասներ մեզ: Փախստյան այդ ճանապարհը փակված լինելով՝ մեծ չարիք կհասնե մեզ, եթե ամրանանք միջնաբերդում: Դրանով նախ՝ մենք չենք կարող ապահովել մեզ, որովհետև հայերը կամ վերջ ի վերջո բերդը կգրավեն, կամ երկար պաշարումով սովամահ կանեն մեզ. երկրորդ՝ մենք այդ ընդդիմությամբ ավելի կգրդոնք մեր թշնամու զայրույթը և նա միջնաբերդը գրավելուց ետ, այլևս չի խնայել ոչ զորականին և ոչ մեր անձին:

— Ի՞նչ անենք ուրեմն, վտանգը դռան մոտ է, հարցրեց Բեչիրը:

Ոստիկանը չպատասխանեց նրան. նա աչքերը գետնին հառած մտածում էր:

— Ի՞նչ անենք, տեր իմ, սպասելու ժամանակ չկա, կրկնեց զորապետը:

— Գիտե՞ս ինչ...

— Հրամայիր:

— Քաղաքը մեր կամքով պիտի հանձնենք հայերին:

— Ինչպե՞ս... Հապա մեր այսքան կորուստն ու կոտորածը, բացականչեց Բեշիրը:

— Ով որ խնայում է մնացորդը, որքան էլ այն աննշան լինի, նա իմաստնաբար է դործում, նկատեց ամիրան լրջությամբ. եթե մենք համառվեց, ամենի պիտի կորցնենք...

— Ուրե՞մն...

— Պիտի հանձնենք թաղավորին յուր մայրաքաղաքը՝ մեր դորքն ու անձը փրկելու համար:

Բեշիրը զլուխը կախեց և լռեց:

— Մի ժամից ետ, քաղաքի մեծ դռան աշտարակի վրա վայրահակ կախեցին մի կանաչ դրոշ, որ նշան էր, թե պաշարյալները հաշտություն են առաջարկում, խնդրելով ընդ նմին հարձակումը դադարեցնել:

Իսկ փոքր ինչ հետո դռները բացվեցան և երևացին Նսրի պատգամավորները, որոնք քաղաքի բանալիները բերում էին հայոց արքային հանձնելու:

Իսկույն սպարապետը զինադադարի փողը
հնչել տվաւ և կատաղի ընդհարումը կանգ ա-
ռաւ մի վայրկենում :

Արաբացոց պատգամավորները հասան ար-
քայի վրանը և ոստիկանի հաշտութեան պատգա-
մը հաղորդելուց ետ՝ հանձնեցին թագավորին
բերած բանալիները :

Հետեյալ առաւոտ տեղի ունեցաւ հայոց
դորքերի հաղթական մուտքը դեպի Դվին :

Ամենից առաջ ներս մտաւ Գեորգ Մարդապե-
տունին՝ Արարատյան գնդով, որ կրում էր
սպարապետական դրոշը և գրավեց քաղաքի
կարևոր դիրքերը՝ անսպաս խլրտումներից ա-
սլահով լինելու համար. նրան հետևեցին դաշ-
նակից իշխանները՝ յուրաքանչյուրը յուր զորա-
խմբով և իշխանական դրոշով : Ապա՝ դաւիթ էր
վահրամ սեպուհը, առաջնորդելով հեծյալ զըն-
դերին : Դրանց հետևում էր արքայական հեծե-
լախումբը՝ թագավորական դրոշակով, և ապա
ինքը, Աբաս թագավորը՝ չրջապատված յուր
ազատագուշտ թիկնապահներով :

Ամենից հետո դաւիթ էր Գոռ իշխանը, բա-

նաևի վերջապահ գնդերով, որոնք կրում էին
Մարզպետունյաց տան դրոշը:

Քաղաքի կարևոր կետերը բռնելուց ետ՝
սպարապետի առաջին գործն եղավ տեղեկանալ,
թե ո՞րտեղ է գտնվում Սյունյաց Սահակ իշխա-
նը: Եվ երբ իմացավ, որ նա փախված է միջ-
նաբերդում, իսկույն մի զորախմբով զինեց
այդտեղ և մտնելով հինավուրց զղյակը, ուր
մնում էր իշխանը՝ և որին տակավին հսկում
էին արաբացի պահապաններ, հանեց նրան այն-
տեղից և պատվով ու շուքով բերավ արքայի
մոտ:

Թագավորը, տեսնելով հորաքեռորդուն ողջ
և առողջ, ուրախացավ և փարելով իշխանին
ասաց.

— Միայն ի պատիվ քո ազատության՝ նե-
րում եմ ես ոստիկանին: Թո՛ղ ապրե նա յուր
ապարանքում և վայելե մեր Դվինի բարիքները:

Ապա Սյունյաց հարազատները հանդիպեցին
միմյանց և ցնծության արտասուքն աչքներին
փարեցին իրար: Նրանց ուրախության մասնակ-
ցեցին բոլոր իշխանները:

Այնուհետև Թագավորը Գևորգ սպարապետի

և բոլոր իշխանների ու զորքերի ուղեկցությամբ
դիմեց ս. Գրիգորի տաճարը, դռնություն մա-
տուցանելու աստծուն այն մեծ հաջողության
համար, որ նա պարգևեց իրանց։ Արքային դի-
մալորեց Դավինի հոգևորականությունը եկե-
ղեցական շքեղ թափորով։

Տաճարից դուրս գալուց ետ Աբաս թա-
գալորը գնաց Տիկնունի կոչված պալատը, որ
թեպետ մյուս ապարանքների նման գրաված էին
արաբացիք, բայց սպարապետն շտապել, պարտ-
աատել էր տվել արքայի բնակության համար։

Հետևյալ օրն ազատեցին նաև կաթուղիկո-
սարանը՝ հալածելով այդտեղից արաբական
պաշտոնյաներին։ Դրա հետ միասին խլեցին նաև
մյուս արքայազնն ասորականներն ու աչքի ընկ-
նող շինությունները, որոնցից ամեն մինը գրա-
ված ուներ մի նախնի։

Երբ Գևորգ Մարգարետունին առաջին ան-
գամ մտավ կաթուղիկոսարանի մեծ դահլիճը,
ուր առհասարակ դրված էր լինում հայրապե-
տական դահույքը, զգացվեց և արտասվեց։

— Ահա՛ վերջապես ազատեցինք և կաթու-
ղիկոսարանը, բացականչեց նա հուզված ձայ-

նով, բայց ո՞ւր է կաթուղիկոսը, ո՞ւր է նրա
գահույքը... ինչո՞ւ այդ մարդը, չհամբերեց
այնքան, որ աստուծո անշուքն ուղնության հաս-
ներ...:

Նա ակնարկում էր հանդուցյալ Հովհաննես
կաթուղիկոսին, որ յուր թույլ և կամազուրկ
բնավորության շնորհիվ պատճառ դարձավ կա-
թուղիկոսական դահլիճի հեղափոխ Սղթամար
փոխադրելու:

Այսուամենայնիվ ընդհանուր ուրախությու-
նը մեծ էր, որովհետեւ մայրաքաղաքը վերջի
վերջն դրավիեցավ հայոց քաջերի ձեռքով:

Պատ. խմբագիր՝ Ա. ՂԱԶԱՐՅԱՆ

Կ.Ֆ 04894. Պատվեր 747, Տիրած 10,000. Ստորագրված
է տպագրության 29/XI 43 թ.

Հայպետհրատի տպարան, Երևան, 1943

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0041496

ገጽ 1 ለ

